

LIUCIJA CITAVIČIŪTĖ

Mažieji tautosakos žanrai apie Mažąją Lietuvą

Ona Aleknavičienė, *Jokūbo Brodovskio patarlių, priežodžių ir mįslių rinkinys* Litauische Sprichwörter und Rätsel. Monografija, kritinis leidimas su faksimile ir indeksais, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2014, 589 p. ISBN 978-609-411-087-0.

Knygoje, kurią sudaro monografija, kritinis leidimas ir indeksai, tiriamas ir skelbiamas savitas rankraštinis Mažosios Lietuvos šaltinis – patarlių, priežodžių ir mįslių rinkinys *Litauische Sprichwörter und Rätsel*. Dabar jis saugomas Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekoje (LMAVB RS: F 137-1). Lietuvos mokslo visuomenė apie šį rankraštį sužinojo tikrai po Antrojo pasaulinio karo (po 1946), kai jis buvo atvežtas į Lietuvą kartu su kitais, surinktais Karaliaučiaus krašte per mokslininkų ekspedicijas kultūros vertybėms gelbėti. XIX a. rinkinys buvo Martyno Liudviko Rėzos archyve, o po jo mirties (po 1840) pateko į Prūsijos valstybinį archyvą Karaliaučiuje¹.

Rinkinys mokslo literatūroje nuo 1956 m. buvo paprastai vadinamas *Anoniminiu priežodžių, patarlių ir mįslių rinkiniu*². Jo autentiškas antraštinis lapas

¹ Tuometis archyvo pavadinimas – *Königliches Geheimes Archiv zu Königsberg in Preussen*, nuo 1867 m. – *Preussisches Staatsarchiv in Königsberg*.

² Taip jį pavadino Jurgis Lebedys, žr. *Smulkioji lietuvių tautosaka XVII–XVIII a.: Priežodžiai, patarlės, mįslės*, paruošė Jurgis Lebedys, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1956, p. 14–17, 24–26, 48.

neiškikęs, todėl autorius, parašymo data ir vieta nebuvo žinoma. Rengdama kritinį leidimą, Aleknavičienė pirmiausia ėmėsi popieriaus vandenženklių ir rašysenos analizės. Įvertinusi bendrųjų ir specialiųjų rašysenos požymių sutapimus tarp šio rinkinio ir Jokūbo Brodovskio žodyno *Lexicon Germanico-Lithvanicum et Lithvanico-Germanicum* (1714–1744), ji nustatė, kad tai Brodovskio autografas, išskyrus keliolika priedašų, prirašytų kito asmens, ir įrašus vėliau pridėtame antraštiniame lape (p. 37–47).

Atpažintas ir tų priedašų autorius – tai Gotfrydas Ostermejeris, 1744 m. atėjęs dirbti precentoriumi į Trempus (Darkiemio bažnytinė aps.), į Brodovskio vietą (p. 47–56)³. Ostermejerio rašysenos pavyzdžių Lietuvoje pirmą kartą paskelbta 2002 m.: tai jo traktatas apie lietuviškos Biblijos istoriją *Historische Nachricht von der Littauischen Bibel* (nedatuotas), 1781 m. laiškas Abrahamui Jakobui Penzeliui ir viena Ostermejerio taisyta psalmė (Ps 2,1–12), kurią į lietuvių kalbą išvertė Martynas Liudvikas Rėza, kad būtų nustatyta, ar jo lietuvių kalbos žinios pakankamos Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminaro docento vietai gauti⁴.

Remiantis trijų popieriaus vandenženklių analize rinkinys datuotas tarp 1716 ir 1744 m., o Ostermejerio priedašai – tarp 1744 ir 1780 m. (p. 26–33, 36–37, 106–108). Taip anoniminis rinkinys žingsnis po žingsnio virto XVIII a. pirmoje pusėje Jokūbo Brodovskio sudarytu ir Gotfrydo Ostermejerio papildytu smulkiosios tautosakos, arba mažųjų tautosakos žanrų, rinkiniu⁵. Į asmenų identifikavimą, datavimą ir šaltinio lokalizavimą turėtų atkreipti dėmesį visų pirma rašytinio tautosakos paveldo tyrėjai, taip pat ir leksikologai bei leksikografai. Reikia pasakyti, kad Ostermejeris rinkinio sudarytoju nelaikomas – jis tik pildytojas, prirašęs 11 lietuviškų ir 16 vokiškų frazių (p. 100–108). Apie jo prirašytus vienetus, beje, kalbama ir šiame *Senosios Lietuvos literatūros* tome: jie čia tiriami kartu su kitais Ostermejerio veikaluose užfiksuotais lietuvių frazeologizmais (suprantamais plačiąja prasme)⁶.

³ Trempai jiems abiem buvo pirma ir paskutinė parapija, tik Brodovskis visą laiką dirbo precentoriumi (1713–1744), o Ostermejeris iš pradžių precentoriumi (1744–1752), o nuo 1752 iki 1800 m. – kunigu.

⁴ *Keturi Gotfrydo Ostermejerio rankraščiai*, parengė Vilija Gerulaitienė, (*Historiae Lithuaniae fontes minores*, 3), Vilnius: Žara, 2002, p. 91–124, 143–148, 149–150.

⁵ Apie tai rašyta jau 2011 m., žr. Ona Aleknavičienė, „Rankraštinio šaltinio *Litauische Sprichwörter und Rätsel* atribucija“, in: *Archivum Lithuanicum*, 2011, t. 13, p. 39–72.

⁶ Ona Aleknavičienė, „Lietuvių frazeologizmai Gotfrydo Ostermejerio literatūros ir religijos istorijos veikaluose“ in: *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 42: *Gotfrydo Ostermejerio lituanistinio paveldo tyrimai II*, 2016, p. 15–81.

Vartant šaltinį Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekoje ir sklaidant knygoje paskelbus spalvotos faksimilės puslapius, matyti, kad Brodovskio įrašai daryti ne vienu metu. Skiriasi rašalo spalva, rašysenos netolygumas. Aleknavičienė mano, kad pirminis rinkinio sluoksnius atsirado perrašant patarles, priežodžius ir mįsles iš kažkokio kito šaltinio (jis nežinomas). Tai liudija nuorašams būdingos klaidos: parablepsis ir ditografija. Tam pirminiam sluoksniui, rašytam šviesiai rudu, lazdyno riešuto spalvos rašalu, gali būti priskiriama apie trečdalis rinkinio straipsnių, o vėlesni įrašyti ne vienu metu (p. 62–68). Vėlesniajam sluoksniui priklauso ryškesniu šviesiai rudu rašalu įrašytos Biblijos patarlės ir priežodžiai (kai kurie jų prilygsta citatoms, bet yra ir tik joms artimų). Šie imti daugiausia iš vokiškos Danieliaus Kleino gramatikos *Compendium Litvanico-Germanicum* (Karaliaučius, 1654) (p. 80–92). Tai, kad jie rankraštyje įrašyti vėliau, rodo, jog Brodovskis iš pradžių neturėjo tikslo jų fiksuoti.

Dauguma patarlių, priežodžių ir mįslių užrašyta iš gyvosios kalbos, kai kurios net neturi vokiškų atitikmenų. Nemažai jų po keletą kartų pasikartoja ir Brodovskio žodyne: patarlės, priežodžiai ir mįslės čia duodamos kaip vokiškų žodžių lietuviškų atitikmenų iliustracijos. Jos įrašytos taip pat ne vienu metu. Autorės nuomone, rinkinys buvo viena iš patogių parankinių priemonių, padėjusių pripildyti abu žodyno tomus lietuviškų ir vokiškų patarlių, priežodžių bei mįslių, galbūt turėjo būti kurio nors tomo priedas.

Metodine prasme įdomi tyrimo dalis, kurioje rekonstruojami mažieji tautosakos žanrai, buvę Brodovskio žodyno lietuvių–vokiečių kalbų tome *Lexicon Lithvanico-Germanicum*. Jis, skirtingai negu vokiečių–lietuvių tomas, iki mūsų dienų neišlikęs, bet iki Antrojo pasaulinio karo irgi saugotas Prūsijos valstybiniame archyve Karaliaučiuje. Nemažai tautosakos vienetų (105) išlikusiame tome nėra, tačiau Aleknavičienei atrodė tikėtina, kad kažkiek jų galėjo būti iki dabar neišlikusiame. Dalį jų (68) iš tiesų pavyko rekonstruoti pagal mokslininkų iki Antrojo pasaulinio karo iš jo užfiksuotus duomenis (nemažai jų įtraukta ir į *Lietuvių kalbos žodyną*) (p. 75–80, 210).

Vis dėlto 37-ių Brodovskio įrašytų tautosakos vienetų nerasta jokiuose iki 1744 m. Mažojoje Lietuvoje publikuotuose ar rankraštiniuose šaltiniuose. Nustatyta, kad iš viso rinkinyje pirmą kartą užfiksuoti 44 vienetai, iš jų 7 Ostermejerio (p. 210). Šie skaičiai, žinoma, ateityje gali šiek tiek keistis, pavyzdžiui, gali atsirasti koks nors iki šiol nežinotas šaltinis, tačiau autorė, tai

gerai suprasdama, vis tiek nebijo rizikuoti ir visur kur siekia tikslumo. Tegu tie duomenys būna atspirties taškas kitiems tyrėjams. Visi iki 1744 m. rasti tautosakos vienetai pateikiami skyriuje „Komentarai: smulkiosios tautosakos sąvadas“ (p. 400–506)⁷. Ostermejerio priedašai lyginami su užfiksuotais iki 1800 m. (iki Kristijono Gotlybo Milkaus veikalų). Neabejotina, kad ši filologinei analizei sukaupia medžiaga bus naudinga ne tik leksikologams ir leksikografams, bet ir senosios tautosakos, lietuvių raštijos ir kultūros istorijos tyrėjams.

Vokiškų patarlių šaltiniai – kol kas neišspręsta problema nei Brodovskio žodyne, nei šiame rinkinyje. Keblumas čia didelis. Dauguma juose abiejuose esančių vokiškų patarlių priklauso bendram populiariausių tarptautinių patarlių sluoksniui ir yra beveik visuose vokiškuose rinkiniuose. Kaip rodo kai kurių sulyginimas su Antikos ir Viduramžių patarlėmis, jos labai senos: kilusios iš graikiškų ir lotyniškų Antikos raštų, ypač daug į vokiečių kalbą išsiversta iš lotyniškų Viduramžių veikalų, nemažai patarlių paplito iš Biblijos ir Martino Luterio raštų⁸. Kai kurios lietuviškos galėjo būti atsiradusios iš vokiškų. Akivaizdu, kad vokiškų atitikmenų šaltinių ieškoti tikslinga kartu su Brodovskio žodyno atitikmenimis – jų čia užfiksuota daugiau ir tikimybė „užėti“ šaltinių didesnė.

Vertinant monografiją, reikia atskirai aptarti dar vieną naują dalyką. Čia į tautosaką žiūrima ne kaip į statišką objektą (užfiksuotus žanrinius kūrinus), bet kaip į informacijos šaltinį, suteikiantį galimybę pažinti tam tikro laiko ir vietos bendruomenę – jos gyvenimo būdą ir pasaulio suvokimą. Šiuo atveju tai istorinė Mažosios Lietuvos bendruomenė. Žinoma, kai kurios patarlės gali būti laikomos tarptautinėmis, tačiau tiriant laikomasi požiūrio, kad jei bendruomenė jas vartojo, jos buvo jai reikalingos. Kitaip sakant, tuo metu jos buvo tos bendruomenės savastis, nesvarbu iš kur būtų atėjusios.

Remdamasi rinkinyje, taip pat ir Brodovskio žodyne bei etnografiniuose XVII–XVIII a. veikaluose randamomis panašiomis mažosiomis tautosakos formomis, Aleknavičienė rekonstruoja socialinio bei kultūrinio gyvenimo turinį, apibrėžia socialinės ir kultūrinės tapatybės kontūrus (p. 140–207). Jos atlikta socialinės tapatybės analizė rodo, kad lietuvininkai laikė save žemos kilmės

⁷ Tekstologiniai komentarai pateikiami prie perrašo: komentuojami taisyimai, klaidos, vėlesnieji įrašai (nurodoma rašalo spalva).

⁸ Monografijoje remtasi: *Thesaurus proverbiorum medii aevi: Lexikon der Sprichwörter des romanisch-germanischen Mittelalters*, t. 1–13, begründet von Samuel Singer, Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1996–2002.

socialiniu sluoksniu. Jiems būdinga priimta negatyvioji tapatybė. Priskirtinę negatyviąją tapatybę tėvai formavo vaikams, vyrai moterims, lietuvinkai kaip socialinė grupė – aukštesnio socialinio sluoksniu žmonėms (bajorams, kunigams), lietuvinkai kaip etninė grupė – kitataučiams. Iš patarlių, kuriose minimi kitataučiai, išryškėja kalba kaip neatsiejama tapatybės dalis, taip pat matyti ir etninės grupės uždarumas. Neigiamas kulto tarnų – kunigų vertinimas ir jų atžvilgiu formuojama priskirtinė negatyvioji tapatybė rodo, kad bendruomenė nelaikė jų savais. Patarlės atspindi labai ribotą asmens laisvę, orientuoja į socialinį solidarumą ir savitarpio pagalbą (p. 149–186).

Kultūrinei tapatybei svarbiausias religinis tapatumas, o jis dvilypis. Vertindama valstiečių religingumo raišką, autorė įžvelgia akivaizdžių religinio sinkretizmo reiškinių. Matyti oficialiosios krikščioniškosios religijos ir išlikusio senojo ikikrikščioniškojo tikėjimo elementų sampyna. Senojo tikėjimo elementai palaijami ir perduodami priderinus prie krikščioniškųjų. Pastebimas tam tikras vidinis priešinimasis tiek krikščioniškojo kulto tarnams, tiek ir institucijoms. Rinkinio medžiaga, autorės nuomone, liudija senąjį tikėjimą buvus svarbia kultūrinės tapatybės dalimi: norėta jį prisiminti, su juo sietis, mėginti išlaikyti senuosius ritualus (p. 186–208). Monografijoje kiek mažiau dėmesio skiriama sąsajų su Biblija ir krikščionybės reiškiniais turinčiomis patarlėmis, priešodžiais ir mįslėmis. Tarsi kompensuodama dėmesio stoką, 2016 m. Aleknavičienė paskelbė specialiai jiems skirtą studiją, kurioje parodė, kaip mažieji tautosakos žanrai atspindi Biblijos pažinimo ir krikščioniškųjų dogmų įsitvirtinimo lygmenį⁹.

Pratarmėje Aleknavičienė pabrėžė, kad kultūrinės tapatybės pagrindas – kultūrinė atmintis: tiek gyvai funkcionuojanti, tiek saugoma saugyklose (atminties institucijose). Visuomenės raidai labai svarbu, kad riba tarp funkcionuojančios ir saugyklose saugomos kultūrinės atminties netaptų aklika, kad tai, kas kažkada buvo pamesta, užmesta, primiršta, vėl iškiltų ir gyvuotų kaip įdomūs, saviti ir savi elementai. Ši knyga gali būti pavyzdys, kaip kažkada užmirštas „vienetinis“ rankraštis rinkinys, kuriame sukaupta daug tradicinės žodinės kūrybos formų, gali būti įrankis tam tikro meto visuomenėje susiklosčiusioms idėjoms ir tradicijoms pažinti, socialinei ir kultūrinei tapatybei rekonstruoti.

⁹ Ona Aleknavičienė, „Biblijos frazeologizmai Jokūbo Brodovskio rankraštyje *Litauische Sprichwörter und Rätsel*“, in: *Archivum Lithuanicum*, 2016, t. 18, p. 9–46.